

A historical approach to the evolution of religion and religious tendencies in Saravan

Mehdi Khalili^۱ MohammadAli Alizadeh^۲

^۱. Assistant Professor of History, Islamic Azad University, Mashhad Branch, Iran

^۲. PhD student in Islamic History, Islamic Azad University, Torbat Heydariyeh Branch, Iran.

amirtahamail@gmail.com.

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 17 May 2021 Received in revised form: 8 Aug 2021 Accepted: 10 Sept 2021 Published online: 3 Sept ۲۰۲۱ Keywords: Balochistan, Saravan, Religion, Suhrawardieh, Naqshbandieh, Qaderieh, Cheshtieh.	Having a rich historical and cultural background, Saravan city has been appeared as a cultural community during the past centuries. During many ages, the existence of the element of religion in the cultural infrastructure of this city has raised it as a center of the production and dissemination for Islamic beliefs with different tendencies. The flourishing of religious thought in the people of this region has elevated it to the level of the cultural-religious capital of Baluchistan. The grounds and contexts of this growth and development can be analyzed in the services of previous generations in order to explain Islam among the people of the region, as well as the effort to publish and promote religious principles and goals through the establishment of educational institutions. On the other hand, the the vicinity to the Indian subcontinent and also to countries such as Afghanistan and Pakistan have affected on diversity of religious thoughts and political affairs. It seems the most prominent of them are Cheshtieh, Quaderieh and Naghshbandieh which are evolved on the doctrines of Akhavanolmoslemin, Modoodi and Tablique jamaat (a propagation group). The oldest leader of this doctrine in Saravan was Soltan Baba Haji a founder of Sufism in Saravan. The mentioned doctrines also were in contrast to each other but some of them had some kinds of religious thoughts in common too. They were the most powerful religious tendencies. In fact, Saravan's geographical and also migratable situations have influenced its culture and traditions. The leadrers' interactins with other countries and their studies in different aspects of the

---

religion have been the most effective reasons to this region. First, is related to a group named Bozorgzadeh who were as the first influenceable tribe. Second, are Sadats who were some migrants from Afghanistan who were more respectable religious group among people. Third, a subgroup of Sadats with several families who now are as the clergy men as named Molavi in Saravan. Fourt, the people who are originated of five generations ago from Connars migrated from Afghanistan. The fifth religion groups of Saravanians are from Abdolrahman Heravi the son of Seyed Heidarali Shah. There is no a clear history of this region's people tendency to Hanafi sect. Because they have been familiar with the ways of Islamic thoughts which were in relation to the sufies who had come before and they used the Islamic rules practically. Moreover, the immigrants' religion is not clear as they have been arrived. They have used the religious thoughts based on presence in Afghan schools in Saravan and their leader was named Imam Abouhanifeh. At the present there exist of all prominent Islamic thoughts in different parts of this region that is as one of important cultural_ religious feature to accept differences and nahles of Islam. However, people in this region as being educated and thoughtful have always been as well-mannered with a good culture among Balouchistanians. In fact, in this province, other people mention Saravan as the cultural center of Balouchistan though they call it the gate of India because they have always been interacted with their neighbors to exchange and share the sane beliefs, culture, language and religion. In addition, as this area has been the origin of wisdom, there exist Islamic mysticism in both Dahak and Kalpooregan villeges yet. In the current study, the fields to develop and boost of religion originated from previous generations in Saravan and their role in keeping Islamic thoughts has been analyzed.

The result of these measures has been the institutionalization of religious thought among the people. The present study aims to examine the religious developments in the city of Saravan and emphasizes the religious and sectarian tendencies in the last two

---

centuries. The results of this study, which was conducted based on library references and the use of surveys and interviews with various experts, show that Saravan has undergone many cultural and religious changes throughout history.

Cite this article: Khalili, Mehdi & Alizadeh, MohammadAli.(2021): A historical approach to the evolution of religion and religious tendencies in Saravan, *Journal of Iranian and Islamic studies*. vol 11. No3, Pages: 113-148.

DOI: 10.30484/JII.2022.2943.1056

© The Author(s). : pashootanizadeh, Azadeh

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

DOI: 10.30484/JII.2022.2943.1056

رهیافتی تاریخی به تطور مذهب و گرایش‌های طریقتی در سراوان محمدعلی علیزاده^۱، مهدی خلیلی^۲

۱. استادیار گروه تاریخ دانشگاه آزاد اسلامی واحد مشهد

۲. دانشجوی دکتری رشته تاریخ اسلام دانشگاه آزاد اسلامی واحد تربت حیدریه amirtahamail@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	شهرستان سراوان با داشتن پیشینه غنی تاریخی، فرهنگی و مذهبی، در طول قرون گذشته به عنوان جامعه‌ای فرهنگی نمود داشته است. وجود عنصر مذهب در زیربنای فرهنگی سراوان در طول اعصار متمادی، این شهر را مرکز تولید و نشر افکار اسلامی با گرایش‌های متفاوت کرده است. تبلور اندیشه دینی در مردم این سامان، جایگاه آن را تا حد پایتخت فرهنگی-مذهبی بلوچستان ارتقا داده است. زمینه‌ها و بسترهای این رشد و توسعه را در خدمات نسل‌های گذشته برای تبیین اسلام در میان مردم منطقه و همچنین اهتمام به نشر و ترویج اصول و اهداف دینی از طریق ایجاد نهادهای آموزشی باید تحلیل کرد. نتیجه این اقدامات، نهادینه شدن تفکر دینی در میان مردم بوده است. تحقیق حاضر با هدف بررسی تحولات مذهبی شهر سراوان و تأکید بر گرایش‌های طریقتی و فرق مذهبی در دو قرن اخیر انجام شده است. نتایج این بررسی که به صورت کتابخانه‌ای و میدانی و مصاحبه با کارشناسان مختلف انجام شده، نشان می‌دهد که سراوان در طول تاریخ دستخوش تحولات بسیاری به‌ویژه تحولات فرهنگی و مذهبی شده است.
واژه‌های کلیدی: بلوچستان، سراوان، مذهب، سهروردیه، نقشبندیه، قادریه، چشتیه.	

استناد: خلیلی، مهدی و علیزاده، محمدعلی (۱۴۰۰). رهیافتی تاریخی به تطور مذهب و گرایش‌های طریقتی در سراوان. مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۱، ش ۳، ص ۱۱۳-۱۴۸.

Doi: 10.30484/JII.2022.2943.1056

ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

© نویسندگان. مهدی خلیلی، و محمدعلی علیزاده

مقدمه

سراوان شرقی‌ترین منطقه کشور در استان سیستان و بلوچستان و زادگاه خورشید ایران است. طلوع و غروب خورشید در سراوان با طلوع و غروب آن در غربی‌ترین شهر کشور، یک ساعت و هفده دقیقه اختلاف دارد. این شهرستان به فاصله ۳۴۰ کیلومتری جنوب شرق زاهدان و هم‌مرز با کشور جمهوری اسلامی پاکستان است و ۳۸۴ کیلومتر مرز مشترک با ایالت بلوچستان پاکستان دارد. اکثر مردم سراوان مسلمان و بر مذهب حنفی‌اند. آنها از قوم بلوچ‌اند و به زبان بلوچی تکلم می‌کنند. اعیاد فطر و قربان در نزد مردم اهمیت ویژه‌ای دارد. این دیار خاستگاه عرفا بوده است. گروه‌های موسیقی این خطه، موسیقی عرفانی را با ترنم اشعار بزرگان ادب فارسی و شاعران بومی منطقه همچون خواجه محمد مرشد می‌نوازند. عرفان اسلامی در روستای دهک و کلیورگان هنوز رواج دارد. مردم سراوان با مردم کشور همسایه، اشتراکات قومی، مذهبی، فرهنگی و زبانی دارند. این ویژگی جغرافیایی باعث شده است که از سراوان به‌عنوان دروازه هندوستان یاد شود. اماکن مذهبی موجود در سراوان - از جمله مسجد جامع دزک، مسجد قدیمی بخشان، مسجد جو بلوچان، مناره مسجد آسپیچ، مناره زنگیان، مقبره خواجه محمد مرشد، زیارتگاه خواجه عبدالرحیم در سیب، چله‌خانه غار شنگاسکی، زیارتگاه بابا حاجی دزکی، مدارس دینی دارالعلوم زنگیان و عین‌العلوم گشت - از علاقه‌مندی مردم سراوان به دینداری و پایبندی آنها به مسائل اعتقادی حکایت دارد. حضور اولین عالمان دینی در سراوان، دایر شدن اولین مکاتب و تأسیس نخستین مدارس دینی و دارالافتاء در آنجا، جایگاه فرهنگی این شهرستان را در بین دیگر مناطق استان ارتقا داده است.

تاکنون هیچ تحقیقی در خصوص شکل‌گیری مراکز و مدارس دینی در سراوان انجام نشده است. منابع و مآخذ مربوط به مدارس و مراکز دینی سراوان در صد سال گذشته، بسیار محدود و ناچیز است. تذکرها، آثار ساختمانی به‌جامانده، نسخه‌های دستنویس اشخاص و روایات سینه به سینه، مهم‌ترین مدارک موجود دربارهٔ این شهر است. علت این امر را باید در ریشه‌های فرهنگی و تاریخی منطقه - که با انزوا و گوشه‌گیری عجین بوده (حسین بر، ۱۹۹۱: ۱۰)، همچنین نقص سوادآموزی، درگیری‌های طایفه‌ای دوران ملوک‌الطوایفی و از بین رفتن منابع مکتوب در درگیری‌ها جست‌وجو کرد. این منابع فاقد جنبه‌های علمی است. در ثبت و ضبط شنیده‌ها، بدون تطبیق دادن داده‌ها با دیگر اطلاعات موجود، یافته‌های ناقصی به دست آمده که حاوی اطلاعاتی بدون تاریخ و آمار است. از جمله تاریخ ولادت و وفات علما، تاریخ دقیق تحصیل آنها در هندوستان و، یا دیگر نقاط، تاریخ شکل‌گیری برخی مدارس و نیز تعداد طلاب و دیگر اطلاعات مرتبط با موضوع این مقاله ثبت نشده است. ثبت نشدن تاریخ رخدادها و نیز یک‌سونگری به وقایع تاریخی، اغتشاش فکری و سردرگمی محقق را موجب می‌شود.

تحقیقات و قلم‌زنی‌هایی که علاقه‌مندان به فرهنگ این شهرستان در طی دو دههٔ گذشته، در خصوص مدارس و مراکز دینی و علمای سراوان انجام داده‌اند، گرچه قابل تقدیرند، به دلیل بروز همان اشکالات مطروحه، مختصر و ناقص است. از جمله آثار پیش‌گفته، حکایت بلوچ تألیف محمود زند، سیمای تاریخی بلوچستان تألیف عبدالغنی دامنی و سراوان شکوه گذشته تألیف محمدصدیق دهواری قابل ذکر است. این تحقیقات در کنار دیگر مطالب پراکندهٔ اجتماعی،

جغرافیایی، اقتصادی و فرهنگی، بسیار کلی است و محققان را در نیل به درک عمیق از وقایع و رویکرد جدید مذهبی در سراوان اقناع نمی‌کند و در برخی موارد خواننده را سردرگم می‌کند. لذا با توجه به اهمیت دین و مذهب، در این مقاله تحولات فرهنگی و مذهبی شهر سراوان بررسی شد. این تحقیق در چند بخش مجزا، به خاستگاه و گذشته دینی مردم سراوان، تنوع فرق مذهبی و گرایش‌های طریقتی موجود در این شهر می‌پردازد.

این مقاله در پی پاسخ دادن به این سؤال‌ها است که تحولات مذهبی دوره معاصر در سراوان تابع چه عواملی بوده است؟ گرایش‌های طریقتی در سراوان کدامند و تحت چه شرایط و عواملی شکل گرفته و نضج یافته است؟ برای پاسخ دادن به این سؤال‌ها، این فرضیه مورد آزمون قرار گرفت که موقعیت مذهبی سراوان و نزدیکی با کشورهای هند و پاکستان و مبادلات و مراودات مردم سراوان با این مناطق، در تحولات مذهبی مؤثر بوده است. تنوع فرق مذهبی و طریقت‌های صوفیه و مکاتب فکری و جریان‌های مذهبی در این منطقه بسیار است، اما به نظر می‌رسد فعال‌ترین آنها فرقه‌های چشتیه، قادریه و نقشبندیه در تصوف‌اند. موقعیت جغرافیایی سراوان و قدمت کارکرد دین در نظام اجتماعی این منطقه، در نضج و رونق گرایش‌های طریقتی و صوفیانه تأثیرگذار بوده است. روش تحقیق، روش تاریخی مبتنی بر منابع مکتوب و شفاهی است و بیشتر از روش تحقیق میدانی استفاده شده است. اما در باب پیشینه تحقیق در زمینه تحولات مذهبی و گرایش‌های طریقتی و تنوع آنها، طی بررسی‌ها و جست‌وجوهای انجام شده، اثر مستقلى دیده نشد و این پژوهش می‌تواند نخستین گام در بررسی تحولات مذهبی و گرایش‌های صوفیانه در

سراوان باشد. تحولات مذهبی و گرایش‌های طریقتی در سراوان به‌عنوان یکی از عوامل مهم مذهبی در دوره معاصر، کمتر مورد توجه قرار گرفته است. علاوه براین، تحقیق و مطالعه درباره تحولات مذهبی در تمام دوره‌های تاریخی و به ویژه در تاریخ معاصر، از زمینه‌های بکر پژوهشی است که باید مورد توجه پژوهشگران قرار بگیرد.

سابقه ورود اسلام به سراوان

با ورود اسلام به ایران و آغاز دورانی که از آن به دوران اسلامی تعبیر می‌شود، بخش‌هایی از بلوچستان در قرن اول هجری به تصرف مسلمانان درآمد. جزئیات پیشروی مسلمانان در بلوچستان، در منابع ذکر نشده است. در بررسی مباحث فتوحات در *فتوح البلدان*، *اخبار الطوال* و *تاریخ طبری* مشخص می‌شود که عمده‌ترین مشخصه گسترش فتوحات مسلمانان در بلوچستان، کندی پیشروی و به تبع آن پذیرش تدریجی دین اسلام در این بخش از ایران بوده است (البلاذری، ۱۴۲۱: ۴۱۱ و دینوری، ۱۳۶۴: ۳۶۴ و طبری، ۱۳۶۲: ۲۰۱۶/۵) و از آنجایی که در این فتوحات بیشتر قسمت‌های جنوبی بلوچستان همچون قصر قند و کیچ به‌منظور دسترسی به سند مورد توجه بود، باید گفت که ناحیه امروزی سراوان با توجه به فاصله‌ای که از مسیر فتوحات داشت، در قرن اول هجری و حتی یک قرن پس از آن، وضعیت گذشته خود را حفظ کرد و پذیرش اسلام توسط مردم این نواحی، در ابتدای قرن سوم هجری قمری و به‌صورت تدریجی بوده است. تبلیغ دین اسلام را در سراوان، بیشتر عرفا و صوفیان بر عهده داشته‌اند (سپاهی، ۱۳۸۳: ۵). با گسترش فتوحات مسلمانان، لزوم شناسایی دقیق سرزمین‌های اسلامی، رویکردی

جدی را به دانش جغرافیا موجب شد و در نتیجه، جغرافی‌دانان مسلمان آثار ارزشمندی عرضه کردند که تا حدود زیادی اوضاع سرزمین‌های اسلامی را در طی قرون سوم تا پنجم هجری-قمری مشخص می‌کند. هرجا که جغرافیانویسان از شهرهای مکران قدیم (بلوچستان) نام برده-اند، از دزک به‌عنوان مهم‌ترین شهری یاد کرده‌اند که در حوزه سراوان کنونی قرار دارد. جالق از دیگر شهرهای سراوان است که در این منابع در شمار شهرهای مهم بلوچستان ذکر شده است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۷۰۲ و حدودالعالم، ۱۳۶۵: ۱۲۴). جز مطالب پیش‌گفته، اطلاعات مفید دیگری در خصوص نحوه رواج اسلام در این منطقه در دست نیست و جریان اسلامیت را در برخی مناطق سراوان، با توجه به دیگر نقاط بلوچستان باید تحلیل کرد. در سفرنامه‌های به‌جا-مانده از مسلمانان و غیرمسلمانان در طی قرون متمادی، بلوچستان مأمن غارتگرانی معرفی شده که به اسم مسلمان بودند، اما از اسلام اطلاعی نداشتند (مقدسی، ۱۳۶۱: ۷۱۷-۷۱۹ و سایکس، ۱۳۶۳: ۱۶۷). دین محمد درکانی از علمای زاهدان و مترجم کتاب *علمای دیوبند* می‌گوید: جنوب بلوچستان از لحاظ علم و دانش، فرهنگ دینی و وجود عالمان و عارفان نسبت به شمال غنی‌تر بود. علمای بزرگوار در آن مناطق، در مسیر پیشبرد اهداف و معارف اسلامی و مقابله با مفسد و انحرافات کمر بسته و در زمینه تعلیم و تعلّم آمادگی بیشتری داشتند. اگرچه آن مناطق نیز از خرافه‌ها و بدعت‌ها خالی نبود (طیب، ۱۳۹۱: ۱۲).

آثار به‌جامانده از دوره اسلامی در دزک سراوان، از نفوذ اسلام توسط عرفای مهاجر افغانی و هندی و ایرانی در این منطقه حکایت دارد. مسجد جامع دزک که تاریخ بنای آن مشخص

نیست، چله‌خانه‌ای در عمق پنج متری داشته که عارفان و صوفیان به مدت چهل شبانه‌روز در آنجا به راز و نیاز با خداوند می‌پرداختند (دهواری، ۱۳۸۷: ۸۳). مقبره واجه عبدالرحیم معروف به حاجی‌صاحب، از بناهای مذهبی است که در سیب و سوران واقع شده است. واجه عبدالرحیم اهل تربت‌جام خراسان بود که پس از علم‌آموزی مرید شاه‌غلام از شیوخ شام شد و به دستور شاه‌غلام برای نشر اسلام در بلوچستان، به این منطقه کوچ کرد و در شهرستان سراوان و شهر هیدوچ مستقر شد که در آن زمان به عرفان و تصوف مشهور بود. او شاگردان بسیاری تربیت کرد (بنیاد ایرانشناسی، ۱۳۹۰: ۶۴). از شاگردان مهم وی، ملارحمت اهل بم پشت، خواجه محمد مرشد و صاحب‌میا اهل دزک قابل ذکرند. از دو فرزندش، ملا اسماعیل در جوانی فوت شد و دخترش بی‌بی، با ملاهاشم از بم پشت ازدواج کرد. مقبره صوفی عبدالله در مقابر شیشه‌ریز جالق، برجامانده از دوره ایلخانی و از اماکن مورد احترام مردم در گذشته بوده است (همان: ۱۵۷). زیارتگاه سلطان باباحاجی، از دیگر اماکن مذهبی سراوان واقع در روستای زیارت، به دوره صفوی مربوط است. این بارگاه که گنبد و بارگاه دارد، هنوز مورد احترام است. سلطان باباحاجی از مهاجران اصفهانی بود که در مسیر بازگشت از سفر هندوستان در سراوان مقیم شد (دهواری، ۱۳۸۷: ۸۸). بارگاه خواجه محمد مرشد از عرفای سراوان در اوایل دوره قاجار، در شهر محمدی قرار دارد و این شهر منتسب به اوست (همان: ۸۷). وجود ده‌ها مقبره و زیارتگاه دیگر که تا ۵۰ سال قبل مورد احترام و زیارت مردم بود، نشان از حضور علما و عرفا در این منطقه است.

بسترهای دینی و مذهبی در سراوان

دزک حاکم‌نشین مرکزی سراوان، در ادوار مختلف، حکومت‌های ملوک‌الطوایفی را تجربه کرده است. در چهارصد سال گذشته، حاکمیت قلعه دزک را به ترتیب، طوایف ملک‌زاده، شیخ‌زاده، بزرگ‌زاده، دهواری و بارکزایی بر عهده داشته‌اند (زندهمقدم، ۱۳۸۸: ۶۳/۵-۶۵). این طوایف هرکدام بعد از منقرض کردن سلسله قبلی، از طرف مردم به عنوان حاکم جدید پذیرفته می‌شده‌اند. طولانی‌ترین حکومت به ترتیب به ملک‌زاده‌ها از اعقاب صفاریان سیستان، بزرگ‌زاده‌ها از اعقاب شاه نعمت‌الله ولی، و پس از آن شیخ‌زاده‌ها و دهواری‌ها از بومیان منطقه و درنهایت، بارکزایی‌ها - مهاجران افغان که در اواخر عصر صفویه به دزک آمده‌اند - تعلق داشته است. این حکومت‌های محلی از عنصر دین برای پیشبرد اهداف حکومتی‌شان استفاده می‌کرده‌اند. سیدها و ملاها به عنوان قاضی و منشی در دربار حاکمان حضور داشتند و از نفوذ، احترام و اعتبار بسیاری بهره‌مند بودند (برقی، ۱۳۳۶: ۲۲۶).

مردم این سامان به دلیل حسن سلوک و اخلاق، با فرهنگ‌ترین مردم بلوچستان به شمار می‌آمده‌اند. مردم استان، سراوان را به عنوان مرکز فرهنگی بلوچستان یاد می‌کنند. اولین مدرسه دولتی سراوان را با نام مدرسه داورپناه، امان‌الله جهانبانی فرمانده قوای اعزامی به بلوچستان، در سال ۱۳۰۷ هجری شمسی تأسیس کرد که تا سال ۱۳۱۸ هجری شمسی، تنها مدرسه سراوان بود. تا سال ۱۳۰۸ هجری شمسی، مدرسه را نظامیان اداره می‌کردند. ملا شیرمحمد رحمانی و ملا شکر خدابنده از جمله اشخاصی بودند که در مساجد به تشویق مردم می‌پرداختند و از آنان می‌خواستند که فرزندان‌شان را به مدرسه بفرستند. خودشان نیز پیشقدم شدند و اطفال خود را به

مدرسه فرستادند (رخشانی و سیاسر، ۱۳۸۹: ۲۴۴). بر اساس سرشماری سال ۱۳۶۵ هجری-شمسی، در میان شهرستان‌های بلوچستان، بالاترین درصد باسوادهای بالای شش سال از آن سراوان بود (افشار، ۱۳۷۱: ۱۹۴-۲۰۹-۲۳۵). «اگر به دو خصلت هر فرهنگ توجه کنیم که اولاً: فرهنگ هر جامعه از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یابد. ثانیاً: پدیده‌های فرهنگی دیرپا هستند و به سرعت از بین نمی‌روند و بخصوص خط حیات آنان یکباره قطع نمی‌گردد، لزوم شناخت گذشته‌های هر فرهنگ، و مطالعه سیر تحول آن آشکارتر می‌شود» (برقی، ۱۳۳۶: ۲۳). در نتیجه، فرهنگ علاقه‌مندی به سوادآموزی حاصل کشش ذاتی جامعه بوده است. این وضعیت فرهنگی جامعه، در گرایش مردم به علم‌آموزی و تقویت فرهنگ علم‌پروری سراوان مؤثر بوده است.

از دیگر مؤلفه‌های مؤثر در شکل‌گیری فرهنگ دینی در سراوان، جاذبه شرایط اقلیمی و وضعیت جغرافیایی منطقه بوده است. آب و هوای مناسب و آبادانی در کنار موقعیت جغرافیایی منزوی بلوچستان و محصور مابین منطقه سرحد بلوچستان مرکزی و مکران و بلوچستان انگلیس (جهانبانی، ۱۳۳۶: ۱۲)، محلی آرام و قابل توجه برای نشر اسلام توسط عرفا و علمای دیگر بلاد به‌وجود آورده است. این ویژگی باعث شده که سراوان محل عبور عرفای ایران و افغانستان به هندوستان و بالعکس و، یا محل اقامت آنها شود. مقابر شیخ حسام‌الدین، شیخ نظام‌الدین، سید عبدالرحمن، بابا علی شاه‌مردان، حاجی صاحب و... (دهواری، ۱۳۸۷: ۱۴۷-۱۴۵) گواه این

مدعاست. این انزوای جغرافیایی با وجود حاکمان محلی که به دینداری توجه داشته‌اند (پاتینجر، ۱۳۴۸: ۱۵۸-۱۶۴) در نهادینه شدن تفکرات اسلامی در سراوان مؤثر بوده است.

بستر تأثیرگذار دیگر، مهاجرت گروه‌هایی از سادات و علما به دزک و سکونت در آنجا بوده است. مهم‌ترین جریان‌های منتسب به سادات که به‌عنوان عالم و عارف دینی به منطقه آمده‌اند و تاکنون نیز متولی امورات دینی مردم سراوان بوده‌اند، به ترتیب عبارتند از:

الف: بزرگ‌زاده‌ها قدیمی‌ترین جریان مذهبی سراوان، از اعقاب شاه نعمت‌الله ولی، عارف و شاعر قرن هشتم هجری قمری هستند و به دلیل انتسابشان به عرفا، در زبان بلوچی بزرگ‌زاده نامیده شده‌اند (زندمقدم، ۱۳۷۸: ۱۰۴/۴). برخی اجداد این طایفه به‌عنوان سید و درویش، در مسیر مهاجرت از کرمان به هندوستان، در دزک اقامت گزیدند. نفوذ معنوی و مذهبی بزرگ‌زاده‌ها با گرایش تصوف، به مرور زمان به قدرت سیاسی و حاکمیت دزک تبدیل شد و در ۱۰۸۲ هجری قمری یکی از احفاد شاه نعمت‌الله به نام خسروشاه بزرگ‌زاده در میان قوم بلوچ قدرتی به هم زد و حاکم دزک و شستون شد (ناصری نیا، ۱۳۸۸: ۱۰۲). در اواخر سال ۱۱۱۳ هجری قمری، الکساندر میرزا - برادرزاده گرگین خان سردار ایالت کرمان و بلوچستان - میر خسروشاه را به قتل رساند (مومن کرمانی، ۱۳۸۴: ۳۳۲). از آن زمان به بعد، حاکمان این طایفه حامی سادات و ملاها شدند و تا هنگام انقراضشان در ۱۳۰۱ هجری شمسی ملا و قاضی داشتند. اکنون نیز بخشی از بازماندگان تیره حاکم بزرگ‌زاده در سراوان، نعمت‌اللهی و میرمراد زهی نام دارند.

ب: جریان دوم سادات و دراویش، سادات دهک معروف به صاحبان، از مهاجرانی بودند که خاستگاه آنان شهرستان کونار (کنر) افغانستان بود. براساس شجره‌نامه نسبیه، از اولاد امام حسن (ع) به شمار می‌آیند. جد اعلای سادات دهک، به نام باباعلی شاه مردان، در دوران صفویه به دلیل ظلم عمال شاه عباس اول (۱۰۳۸-۹۹۶ق)، زادگاهش را ترک کرد. او به مدت ۱۶ سال، در شهرهای بیدخت، بیرجند، سربیشه، ملک‌سیاه‌کوه، دهپایید خاش و گشت سراوان سکونت کرد و در نهایت، با حفر قناتی در دزک رحل اقامت افکند. در این سفر دو پسرش به نام‌های باباکمال و باباجمال و ۶۰ مرید، وی را همراهی می‌کردند. باباکمال بعدها به نوشکی مهاجرت کرد. اعقاب وی در آنجا سکونت دارند. این طایفه در سراوان، سمبل زهد و تقوا هستند (جانب الهی، ۱۳۶۷: ۱۲۴) و فعالیت‌های مذهبی و معنوی زنجیرواری را با گرایش عرفانی، تاکنون در منطقه گسترش داده‌اند (سیدزاده، ۱۳۸۲: ۴). به همین دلیل به صاحبان طریقت معروف شده‌اند. از شاخصه‌های عرفای این جریان، داشتن قریحه شعر، سرودن اشعار عرفانی و پرداختن به عرفان و درویشی همراه با ریاضت بوده است. احترام و نفوذ معنوی آنها در میان مردم به حدی بوده که اکنون نیز مقابر آنان به عنوان مقابر اولیاءالله مورد توجه مردم است. خواجه محمد مرشد، جد هفتم آنها، از عرفای معروف عصر خود و از شاگردان حاجی صاحب عبدالرحیم است. در حال حاضر، این گروه با نام‌های حسینی، سیدزاده، قدوسی، هاشمی و دھواری، در شهرستان سراوان سکونت دارند.

ج: سومین جریان سادات، سادات‌های سراوان‌اند. براساس شجره‌نامه نسبی، از اولاد امام محمدتقی(ع) هستند. جد اعلای آنان سید احمد شیرازی، به همراه چهار برادر، به دلایلی ناشناخته ۳۰۰ سال قبل (اواخر دوره صفویه)، از شیراز به دزک مهاجرت کرد (هاشمی، ۱۳۸۳: ۵۰). دو برادر، یکی به نوشکی و دیگری به پنجگور رفتند و در آنجا مقیم شدند. ساداتی‌ها تا زمان انقراض حکومت ملوک‌الطوایفی در سال ۱۳۰۷ هجری شمسی، علمای دینی شریعت‌محور منطقه و ملا و قاضی حاکمان دزک بوده‌اند. جد هفتم ایشان غوث‌هارون شاه، هم‌عصر با خواجه محمد مرشد بود. او گرایش‌های عرفانی داشت و در کونار (کنر) افغانستان به تحصیل علوم دینی و عرفانی پرداخت. اکنون نیز برخی از ساداتی‌ها به عنوان مولوی، زعامت دینی مردم سراوان را بر عهده دارند. این طایفه با فامیل‌های ساداتی، سیدزاده، هاشمی، ملازهی، قدوسی و حسینی در سراوان پراکنده‌اند.

د: چهارمین جریان مذهبی که از پنج نسل قبل، از کونار (کنر) افغانستان به سراوان مهاجرت کرده‌اند و پیشوایی دینی مردم را بر عهده گرفته و منشأ تحولات مذهبی شده‌اند، سیدزاده‌های گشت هستند که در میان مردم به سید مشهورند. تأسیس مدارس عین‌العلوم گشت و دارالفیوض حق‌آباد، حاصل زحمات سید عبدالواحد گشتی (۱۳۳۴-۱۴۱۷ ق مطابق با ۱۲۹۵-۱۳۷۵ ش) معروف به حضرت صاحب بوده است. او (سیدعبدالواحد) فرزند محمدنور فرزند محمدجسیم فرزند سید محمدجمال است. در بین علمای این خاندان، شریعت‌محوری با گرایش‌های تصوف طریقه نقشبندی وجود دارد. فامیل‌های سیدزاده و حسین پور از این خاندان هستند.

ه: پنجمین جریان مذهبی و سادات سراوان، از اعقاب سید عبدالرحمان هروی فرزند سید حیدرعلی شاه هستند. او در ۱۱ سالگی به دلیل جنگ میان امیر هرات و سادات، از نعمت پدر محروم شد. بعد از مهاجرت به مشهد، خادم حرم امام رضا (ع) شد. سپس برای فراگیری علوم دینی به بغداد عزیمت کرد و پس از آن در کردستان با پیر طریقت بیعت کرد و عازم کلات پاکستان شد. در سال ۱۲۷۳ هجری شمسی به سراوان آمد و در ناهوک ساکن شد و مسجدی در آنجا بنا کرد. در سال ۱۲۹۰ هجری شمسی با بهرام خان بارکزی، حاکم سرباز و از اهالی سراوان، آشنا و کاتب وی شد. در دوران دوست‌محمدخان حاکم بلوچستان (۱۲۹۹ش)، حاکم شرع بلوچستان شد. پس از انقراض حکومت بارکزی‌ها (۱۳۰۷ش) توسط امان‌الله جهانبانی فرمانده لشکر شرق، حکم وی تمدید و مأمور جمع‌آوری مالیات بلوچستان و تحویل آن به دولت پهلوی شد. در سال ۱۳۱۰ هجری شمسی به اقدام رضاخان در کشف حجاب، اعتراض و به پنجگور پاکستان مهاجرت کرد. او در سال ۱۳۱۴ هجری شمسی فوت شد و فرزندانش در سال ۱۳۲۰ هجری شمسی به ایران بازگشتند. مولوی عبدالله علوی (۱۳۹۰-۱۳۰۵ش) یکی از فرزندان وی، مرجع دینی و اجتماعی مردم شهر سراوان بود که به مدت ۵۶ سال از طریق تربیون نماز جمعه، مردم را پند و اندرز می‌داد. امان‌الله سیدزاده دیگر فرزند وی، از اولین تحصیل‌کردگان سراوان در دهه ۱۳۳۰ هجری شمسی بود که مدرک دیپلم اخذ کرد. او معاون فنی استانداری استان بوده است. براساس شجره‌نامه نسبی، این سادات از اولاد امام موسی کاظم (ع) هستند. این خاندان با فامیلی‌های سیدزاده و علوی درسراوان زندگی می‌کنند.

این پنج جریان مذهبی همواره، زعامت دینی فردی و اجتماعی را در سراوان عهده‌دار بوده‌اند.

گرایش‌های طریقتی در سراوان

یکی از ویژگی‌های فرهنگی- مذهبی سراوان، سرآمد بودنش در پذیرش نحله‌ها و فرق مختلف فکری - مذهبی است. به گونه‌ای که در حال حاضر تمامی نحله‌های مطرح فکری مذهبی جهان اسلام در این منطقه رگه‌هایی دارند. تنوع فرق مذهبی در سراوان، با توجه به بافت مذهبی نسبتاً یک‌دست آنجا که سنی حنفی‌مذهب‌اند، قابل توجه است. جریان تصوف در سراوان از گذشته تا به حال، شیوه‌ها و روش‌هایی با کیفیت متفاوت داشته است. دیوبندی‌ها گرایش‌های فکری متفاوتی داشته‌اند و بیشتر از اساتید مدارس دینی محل تحصیل خود در شبه قاره هند متأثر بوده‌اند. جریان غیرمقلد یا سلفی نیز به‌رغم نوپا بودنش، سلیقه‌های متفاوت و تفکرات مختلفی داشته‌اند. جماعت تبلیغ و مودودی و اخوان‌المسلمین نیز دوره‌های مختلف عملی را طی کرده‌اند که این موضوع توجه علاقمندان را به خود جلب می‌کند.

تاریخ دقیقی از زمان گرایش مردم منطقه سراوان به مذهب حنفی در دست نیست. از علما و روحانیون شاخص منطقه قبل از دو سده اخیر نیز اطلاعات تاریخی موجود نیست. از شواهد و آثار می‌توان حدس زد که مردم بلوچ بر اثر ارتباط با وعاظ دینی - که در کسوت درویش و صوفی به منطقه مهاجرت کرده بودند- با آداب و رسوم اسلامی آشنا شده و آن را به کار بسته‌اند. جز سادات مهاجر دزک و دهک و بزرگ‌زاده‌ها که از مناطق دیگر به این منطقه مهاجرت کرده‌اند، از آثار و اقوال عالمان معروف دینی نشانی نیست. مذهب گروه‌های مهاجر نیز در بدو

ورود به وضوح مشخص نیست، لیکن متأثر بودن مهاجران از مدارس دینی افغانستان و سابقه حضور صوفیان افغانستان در سراوان، نشان دهنده آشنایی علمای این دوره با مذهب امام ابوحنیفه (ره) و پیروی از آن است.

گرایش‌های طریقتی

آنچه طریقت را از شریعت جدا می‌کرده، به امری اساسی یعنی، به مسئله شناخت و وصول به حق یا رابطه انسان و خدا مربوط بوده، اما در شریعت اصول و دستورات و قوانین شناخت و رسیدن به حق روشن و تعیین شده است. مجموعه این قوانین و اصول، علوم اسلامی نامیده می‌شود که عالم آنها را فرا می‌گیرد و به کار می‌بندد. به عبارت دقیق‌تر باید گفت شناخت و وصول به حقیقت در شریعت امری تحصیلی و کاربردی است و، یا علمی و آموختنی است. اما در طریقت، شناخت و وصول به حقیقت امری روحانی، روان‌شناسانه و حالی و درونی است که علمی و آموختنی نیست، بلکه دریافتنی، کشف شدنی و پذیرفتنی است (مسکوب، ۱۳۶۸: ۱۸۶). صوفیان در طریقت خود، برای ذکر مرتبتی عظیم قائل‌اند و آن را از بزرگ‌ترین ارکان عملی دین به شمار می‌آورند. نخستین مرحله ذکر، از نفس است و آخرین مرحله آن، فناء ذاکر در ذکر بدون احساس به ذکر، و استغراق ذاکر است در مذکور، آن‌گونه که بازگشت به نفس برایش ممتنع باشد (نیکسون، ۱۳۵۷: ۱۶۲).

آنها افراد را به مدت چهل روز برای ریاضت و انزوا و دوری از مردم، به چله‌خانه‌های خود دعوت می‌کردند. این مرشدها و پیرها احترام زیادی در بین مردم داشتند و پیروان، آنها را اهل کرامات

می‌دانستند و به لباس و ته مانده غذا و آب وضوی آنها تبرک می‌جستند و در سفره‌های دوره‌ای که داشتند مسائل اولیه دینی را برای مردم بیان می‌کردند. مردم نیز فرزندان‌شان را برای یادگیری دینی نزد آنان می‌فرستادند (جهان تیغ، بی‌تا: ۶۷).

چله‌های معروف سراوان در مسجد دزک، روستای دهک، غار شنگاکی، کناردان و روستای گورناگان انجام می‌شده و خواجه محمد مرشد بزرگترین صوفی، تاریخ چله‌خانه، مقبره، طایفه و دیوان اشعار داشته است. مراکز عمده تصوف سراوان عبارت است از: شهر محمدی، کلپورگان، قلعه ماشکید، دهک، پیرآباد، گورناگان، کشتگان. در بخش‌هایی از چله‌خانه‌ها شن می‌ریختند و در فرصت بین نماز عصر و مغرب در آنجا ریاضت می‌کشیدند. مرید با مرشد بیعت اذکاری داشته و ذکر خفی متعلق به خود شخص و ذکر جلی در حلقه‌های ذکر انجام می‌شده است.

سماع و موسیقی در تصوف، از موارد اختلافی میان عرفا و علما است. متصوفه سراوان به ذکر با موسیقی معتقد بودند و رباب یکی از آلات موسیقی عرفانی بوده است. در سراوان دو تیره سادات طریقتی و سادات شریعتی حضور دارند. سادات طریقتی برای مردگان تقدس قائل‌اند، اما سادات شریعتی و علمای دیوبند، بستن گنبد و بارگاه را جایز نمی‌شمارند و معمولاً دیوبندی‌ها با برخوردهای فیزیکی این مخالفت را به صاحبان متذکر شده‌اند. دیوبندی‌ها تصوف را قبول دارند، اما موسیقی را رد می‌کنند و زیارت قبور، میلادها، اذکار با موسیقی و ندای غیر الله را قبول ندارند.

نظام‌های صوفیانه موجود در سراوان، اغلب انتقالی بوده‌اند که منشأ آنها در افغانستان، هند، بغداد و، یا آسیای مرکزی بوده است. آموزش‌های صوفیانه به‌رغم نفوذشان در بلوچستان، به پیدایش خانقاه به مفهوم ایرانی خود نینجامیده است. علاوه بر نظام‌های صوفیانه سنتی که تاکنون به حیات خود ادامه داده‌اند، خلیفه‌های طریقتی دیوبندی فعالیت دارند.

در سراوان چهار طریقه نقشبندی، چشتی، قادری و سهروردی ذی‌نفوذ بوده‌اند و هنوز هم کم و بیش، سه طریقه نقشبندی، چشتی و قادری نفوذ دارند. مقصد آنها در کل تزکیه نفس و صفای باطن است. هر کدام برای نیل به مقصود روش و طریقه‌ای مخصوص به خود و شجره‌نامه طریقتی دارند که منشأ همه آنها از طریق مشایخ‌شان به رسول گرامی اسلام (ص) می‌رسد. سه طریقه چشتیه، قادریه و سهروردی از طریق امام علی (ع) به پیامبر (ص) و طریقه نقشبندی از طریق ابوبکر صدیق به پیامبر اسلام (ص) می‌رسند. برخی از اهل طریقت سراوان، در چهار طریقه مقام خلیفگی داشته‌اند و برخی در طریقه دیگر، اجازه بیعت و مرید گرفتن.

طریقه‌ها در اذکار، اداء اذکار، بیعت و چله‌نشینی تفاوت دارند. طریقه‌های چشتیه، قادریه و سهروردی، ذکر بالجهر (آواز بلند) دارند، اما نقشبندی به ذکر اخفا اعتقاد دارند. در طریقه چشتیه علاوه بر ذکر بالجهر، با آلات موسیقی ذکر سماع می‌کنند، اما طریقه قادریه سماع ندارد. طریقه چشتیه و نقشبندی ذکر را با نفی و اثبات یعنی، لاله الاالله شروع می‌کنند و قادریه با اثبات و سپس نفی یعنی، الله، الله هو، لاله الاالله. در محافل ذکر این طریقه، حلقه ذکر وجود دارد و

برای تعداد مریدان حاضر محدودیتی وجود ندارد. بیعت در نقشبندی به صورت خفی انجام می‌شود. یعنی، خلیفه یا مرشد انگشت بر قلب مرید گذاشته و به او تلقین می‌کند. اما در طریقه‌های دیگر، با قرار گرفتن دست مرید در دست مرشد و، یا خلیفه، عمل بیعت و تلقین انجام می‌شود. چله‌نشینی در طریقه قادریه و چشتیه معمول است، اما در طریقه نقشبندی مورد اعتنا نیست.

طریقه چشتیه

سلسله چشتیه منسوب به قریه چشت در اطراف شهر هرات است. بنیانگذار این طریقه ابواسحاق شامی است که به دلیل سکونت در شام و وفات در آنجا به شامی منسوب شده است. خواجه ابواسحاق بعد از اینکه به خلافت رسید، به خواجه چشت مشهور شد (سرور لاهوری، ۱۳۸۳: ۲۴۰/۱). قدیمی‌ترین پیر و مرشد این طریقه در سراوان، سلطان باباحاجی از بنیانگذاران تصوف در سراوان بوده و مقبره‌اش در روستای زیارت واقع شده است. دیگر بزرگان درگذشته این طریقه عبارتند از: شیخ نام‌الدین اهل افغانستان که مقبره‌اش در دهک است، چهل و چهار مردان اهل هندوستان که در مسیر عزیمت به مکه معظمه در دهک فوت کرد و مدفون شد، خواجه ملاعطا محمد که گنبدش در کشتگان واقع است. خواجه سید عبدالرئوف سیدزاده که گنبدش در دهک واقع است، مولوی سید ذاکر حسینی که مقبره‌اش در دهک موجود است.

طریقه قادریه

مؤسس این سلسله عبدالقادر گیلانی (متوفی به سال ۵۶۱ هجری قمری در عراق بود که طرفداران زیادی در آسیای صغیر و شمال آفریقا و کردستان دارد. نوه شیخ اولین کسی بود که

به هند آمد، اما سید محمدغوث گیلانی (ت. ۸۰۳ ق) پس از ورود به هند در آنجا اقامت گزید و رهبری طریقت قادریه را بر عهده گرفت (عزیز احمد، ۱۳۶۷: ۵۹). از بزرگان درگذشته این طریقه باید از شیخ غیب و فرزندانش شیخ حسین و شیخ زین‌الدین نام برد. شیخ غیب نوه خواجه حسن دماوندی و اهل دماوند ایران بوده است. مقبره شیخ حسین به صورت چهار دیواری در دشت هودچکان و مقبره شیخ زین‌الدین نیز به صورت چهار دیواری در دشت نهکان سراوان واقع است. مقبره شیخ مزار به صورت چهار دیواری در افشان، مقبره شیخ داوود اهل افغانستان با گنبد خستی و گلی در کرشان واقع است و مقبره ملا محمد نور اهل بغداد در ریش پیش بالا و مقبره سید محمد ذاکر حسینی در دهک قرار دارد.

طریقه نقشبندیه

عزیز احمد در تحقیق خود با استناد به تاریخ تصوف می‌گوید: «این سلسله از آسیای مرکزی نشأت گرفت و هر چند که جنبشی سنی و با هدف وحدت بخشیدن میان عبادت‌های ظاهری با معنویت درونی بود در آغاز تحت‌تأثیر برخی از ویژگی‌های آیین بودایی، به‌خصوص مه‌ایانه واقع است. عقیده بر این است که نقشبندیه واکنشی بود از سوی تمدن ایرانی در برابر شرک مغولی ... نقشبندیه (در هند) مورد حمایت بابر قرار گرفت.... اصل عمده اعتقادات این فرقه، وحدت شهود بود و اعتقاد به اینکه خدا در دل بنده، به وجود خودش شهادت می‌دهد ... این وحدت با خدا، به اتحادی منتهی می‌گردد، که وحدت در ذات نیست بلکه از طریق فعل ایمان و عشق صورت می‌گیرد.» (عزیز احمد، ۱۳۶۷: ۵۹)

این طریقه در سراوان با نفوذترین طریقه بود و در دوره مورد نظر، غوث هارون شاه و حاجی عبدالرحیم و محمد مرشد و فرزندانش خواجه حسین و سید نبی بخش، از بزرگ‌ترین عرفای این طریقه بوده‌اند. محمد مرشد و فرزندش به درجه قلندری و سید نبی بخش به درجه غوث رسیده‌اند. طریقت سالک مراحل دارد که برخی از مراحل عبارتند از: رجال، اوتاد، قطب و غوث. هر کدام از اینها نیز مراحل دارد. قلندری هم‌طراز با آخرین مرحله در غوث است و مسیری جداگانه دارد. ممکن است مرید بدون طی کردن مراحل سلوک، دفعاً با توجه و تلقین مرشد، مراحل چندگانه را یکجا طی کند و به این مرحله برسد. قلندری بر دو نوع است: یکی قلندری جلالی و دیگری قلندری جمالی. قلندری جلالی آنهایی‌اند که ابدال اما باهوشند، قلندری جمال آنهایی‌اند که ابدال و دیوانه‌مسلك‌اند. جایگاه معنوی مرشد از خلیفه بالاتر است. خلیفه با اجازه مرشد می‌تواند طریقه بدهد. در واقع نایب مرشد است. مرشد استاد خلیفه است و به چندین خلیفه اجازه طریقه دادن می‌دهد. پیر به همان مرشد کامل می‌گویند.

طریقه سهروردی چون در گذشته و حال سراوان فعالیت محسوسی نداشته است، در مقاله به ذکر آن نمی‌پردازیم. تنها نکته قابل ذکر اینکه سید نبی بخش حسینی به هر چهار طریقه واقف بوده است، اما جز او، فرد دیگری در این منطقه شناسایی نشد.

مکاتب فکری - مذهبی در سراوان

مکاتب فکری و مذهبی عمده در سراوان عبارت است از: دیوبندی، بریلوی و سلفی که با یکدیگر تضادهایی داشته‌اند. جریان تبلیغی جماعت تبلیغ هم جریانی مذهبی است، اما گروه‌های مودودی

و اخوان المسلمین، جریان‌های سیاسی با محتوای اسلامی‌اند که با دیگر مکاتب و جوه مشترک و اصطکاک فکری دارند. تفکر دیوبندی با نفوذترین و قدرتمندترین گرایش مذهبی در منطقه به شمار می‌آید، به طوری که اولین گروه از علمای سرشناس معاصر منطقه، فارغ‌التحصیل مدارس این طرز تفکرند. مدرسه دارالعلوم دیوبند در هندوستان، با هدف تعلیم و تعلّم و گسترش فرهنگ اسلام در شبه قاره هند تأسیس شد. مؤسسان این مدرسه، مولانا محمد قاسم نانوتوی (۱۸۸۰-۱۸۲۳م) و مولانا رشید احمد گنگوهی (۱۹۰۵-۱۸۲۸م) از مبارزان و رهبران مسلمانان (گیلانی، ۱۳۸۳: ۳۷) بودند که در جنبش مبارزه ملت هند به رهبری امرا و علمای مسلمان و برخی از هندوهایی که از سلطه انگلیس زخم خورده بودند و به منظور نجات از آن وضع مرگبار، انقلابی خونین به پا کردند (خامنه‌ای، ۱۳۴۷: ۱۹).

تفکر غالب مدارس و علمای دینی سراوان، تفکر دیوبندیه است. این تفکر از بدو پیدایش تاکنون، تأثیر زیادی در آداب و رسوم و اعتقادات مردم سراوان داشته است. برخی تغییرات با ملایمت و برخی با خشونت همراه بوده است، از جمله: منسوخ کردن رسومی مانند دفن کودکان خردسال در جرز دیوار، زمزاری، زیارت قاضی‌آدین و تخریب ابنیه‌های زیارتی مورد احترام و زیارت مردم با بیل و کلنگ - برای مثال تخریب گنبد مقبره شیخ نظام‌الدین ناهوکی (زندمقدم، ۱۳۷۸: ۱۶۲)، تخریب گنبد و مقبره حاجی عبدالرحیم سیب (همان: ۸۲). تنگ کردن عرصه فعالیت دراویشی (صاحبان) همچون سید نبی بخش و ایجاد مزاحمت برای آنان (همان: ۱۰۷) و نیز برگزاری

مناظرات مذهبی و عقیدتی و درگیری فیزیکی با علمای بریلوی برای تخطئه آنها انجام شده است.

مدتی پس از تأسیس دارالعلوم دیوبند، احمد رضا خان بریلوی از علمای بریلئه هند، با موضع‌گیری در برابر عقیده علمای دیوبند در خصوص تعظیم حضرت رسول (ص)، از جمله ندای پیامبر، زیارت حرم آن بزرگوار و حیات و ممات ایشان، کتابی با عنوان *حسام الحرمین* تألیف و با اخذ تأییدیه علمای مکه در تقابل با دیوبندیان، به تأسیس مدرسه‌ای مطابق با دیدگاه‌ها و عقاید خود اقدام کرد که طرفداران این تفکر به بریلوی معروف شدند. اکثر مورخان و محققان شبه قاره هند معتقدند که بریلویت برضد فرقه دیوبند به وجود آمده است و آن را چنین معرفی کرده‌اند: بریلویه فرقه صوفیه است که زمان استعمار انگلیس در شهر بریلی هند به وجود آمدند (مجاهد، ۱۹۹۸: ۱۵۰/۱). آنها به محبت انبیا و اولیا و مقدس شمردن آنها به طور عموم و پیامبر گرامی (ص) به طور خصوص شهرت داشته‌اند (همان: ۹۹-۹۸). بر اساس تعریفی از اهل حدیث، بریلویت از نظر نام و نشو و نما، فرقه جدیدی است و از نظر موجودیت و تشکل، جزو فرق شبه قاره به شمار می‌آید، اما از جهت افکار و عقاید قدیمی و از فرقه‌هایی‌اند که به نام‌های مختلف مانند: اهل بدعت، فرقه خرافی، تیجانیه، سنوسییه، مهدویه، قادریه، سهروردیه، چشتیه، رقاعیه، به کثرت در کشورهای اسلامی انتشار یافته‌اند. این گروه از نظر فقهی مقلد خالص امام ابوحنیفه هستند و خود را اهل سنت و الجماعه می‌خوانند (نزهه‌الخواطر، بی‌تا: ۴۰) بنیانگذار این فرقه پیشوند محمدی است که حضرت محمد (ص) را نیز به کار می‌برد و در نوشته‌های وی آمده

است: «محمّدی سنی». بریلوی‌ها اکثراً پیرو طریقت عرفانی قادریه‌اند و به اذکار گروهی و جهری (با صدای بلند) قائل‌اند. دیوبندی‌ها که در مقابل این گروه قرار دارند، پیرو طریقت نقشبندیه‌اند و به ذکر انفرادی و اخفا (با صدای آهسته) قائل‌اند که به صورت زمزمه بیان می‌شود که شخص دیگری متوجه نشود. مولانا عبدالحی ندوی می‌گوید: «هر دو گروه با هر چهار سلسله اولیا الله (قادری، چشتی، سهروردی و نقشبندی) ارتباط اصلاحی دارند» (همان: ۴۰).

مرکزیت بریلوی‌ها در شهرستان سراوان، در دهستان دهک قرار دارد و مولوی سید محمد ذاکر حسینی فرزند سید محمد، سید عبدالرئوف سیدزاده فرزند سید یحیی از سادات حسینی که اجدادشان به‌عنوان دراویش و صاحبان احترام بالایی داشته‌اند، به دلیل تشابه افکار و اعتقاداتشان با فرقه بریلویت پاکستان، به این جریان منتسب و از شاخصان این جریان هستند. سادات دهک و وابستگان آنها در دیگر مناطق روستایی سراوان، بیش از آنکه که به بریلویت معرفی شوند، مرجع اخلاق و خودسازی و تصوف منطقه بوده‌اند که وظیفه ارشاد و راهنمایی و هدایت مردم را به عهده داشته‌اند. بریلوی‌ها پیروان مولانا احمد رضاخان بریلوی در هند هستند. سابقه حضور صاحبان در این منطقه، پیش از ظهور بریلویان در هند بوده و در آن روستا نماز جمعه و مکتبخانه دینی داشته‌اند.

فرقه فعال دینی دیگری را که در این منطقه فعال است، مولانا محمد الیاس (۱۹۴۴-۱۸۸۵م) از دانش‌آموختگان دارالعلوم دیوبند، در فاصله سال‌های ۱۹۲۰ و ۱۹۴۰ میلادی در شمال هند ایجاد کرده است. مرکز اولیه جنبش در نظام‌الدین نزدیک دهلی، در محل مقبره مؤسس آن

بوده است. پس از فوت مولانا الیاس، فرزندش یوسف جانشین او شد (گرهلم، ۱۳۷۸: ۲۰۵). هم‌اکنون این جریان به صورت شورا رهبری می‌شود و مرکز آن در رانیوند از توابع لاهور در استان پنجاب پاکستان است. مولانا الیاس فعالیت تبلیغی خود را تحریک ایمان یعنی، جنبش ایمان نام نهاد (ندوی، ۱۹۹۳: ۲۹۳). در گروه‌های جماعت تبلیغ از همه طبقات جامعه دیده می‌شوند. جماعت تبلیغ برای اولین بار قبل از سال ۱۳۴۰ هجری شمسی وارد سراوان شدند. امیر این گروه به نام امیر عباس، اهل پاکستان بود. جماعت بلندمدت یکساله بودند و به شهرهای مختلف استان می‌رفتند. گروه‌های جماعت تبلیغ ۸ تا ۱۵ نفره‌اند و از مرکز جماعت به مساجد اعزام می‌شوند و در آنجا فعالیت می‌کنند. در هر مسجدی سه روز بیشتر نمی‌مانند. بعد از آن به مسجد دیگری می‌روند. این گروه‌ها کتاب فضایل/اعمال و فضایل صدقات را تعلیم می‌دهند. مبلغان جماعت تبلیغ، در باب توسل به اولیای الهی و توجه به قبور، دیدگاه شاه ولی الله دهلوی را تبلیغ می‌کنند. تأکید بر نماز و روزه، داشتن محاسن بلند، توسل به اولیا و احترام نگذاشتن به قبور، از مهم‌ترین آموزه‌های آنهاست. آنها مراسم سوگواری و همچنین جشن‌ها را بدعت می‌دانند و به خلفای راشدین تعصب خاصی دارند (جمعی از نویسندگان، ۱۳۸۷: ۱۷۴).

علاوه بر فرقه‌های فوق، جماعت اسلامی و اخوان المسلمین و سلفیان نیز در سراوان فعالیت دارند. جماعت اسلامی یا همان مودودیت، به طرفداران مولانا مودودی می‌گویند. جماعت اسلامی یک گروه اسلامی معاصر است که تمام کوشش خود را در راه تطبیق شریعت اسلامی با زندگی مردم و مقابله جدی با همه گروه‌های سکولار متمرکز کرده که می‌خواهند بر منطقه

سلطه یابند (جهنی، ۱۳۸۰: ۱۸۵). جماعت اسلامی، سازمانی است که دیدگاه‌های ایدئولوژیک مودودی را بازگو می‌کند. این جریان ظرف پنجاه سال اخیر، نقش مهمی در تحولات سیاسی و اجتماعی بسیاری از کشورهای اسلامی بالاخص در جنوب آسیا ایفا کرده است. به نحوی که این جماعت و همتای مصری آن اخوان المسلمین، الگوی مبارزه تشکیلاتی در جهان اسلام و الهام‌بخش اکثر گروه‌ها، سازمان‌ها و جنبش‌های اسلامی معاصر شده‌اند. جماعت اسلامی پاکستان مهم‌ترین حزب اسلامی در پاکستان شناخته شده است. این حزب در ۲۶ اوت ۱۹۴۱ در لاهور تأسیس شد. در زمان تأسیس فقط ۷۵ نفر عضو رسمی آن بودند، اما پس از مدتی به سرعت، بر تعداد اعضا و هواداران آن افزوده شد. شخصیت علمی و فکری رهبر این حزب یعنی، مولانا مودودی (۱۹۷۹ - ۱۹۰۳م) که از سال ۱۹۲۵ میلادی مدیریت نشریه الجمعیه، ارگان جمعیت علمای هند را بر عهده گرفته و از سال ۱۹۳۱ میلادی، ماهنامه ترجمان القرآن را در حیدرآباد اداره می‌کرده، در رشد جماعت اسلامی تأثیر به‌سزایی داشت. مودودی به‌عنوان یک متفکر، نویسنده و روشنفکر که داعیه ایجاد تحول فکری و فرهنگی را در میان مسلمانان شبه قاره هند داشت، در مجامع علمی و روحانی آن به خوبی شناخته شده بود. جماعت اسلامی هیچ‌گونه فعالیت رسمی تشکیلاتی در ایران ندارد، اما تأسیس مدارس دینی و تدریس بعضی از کتاب‌های مودودی به طلاب مانند کتاب *مصطلحات/اربعه* - این چهار اصطلاح عبارت است از: رب، الله، دین و عبادت که بدون فهم آنها، درک قرآن مشکل است - و تألیف و ترجمه آثار مودودی از راه‌های نشر عقیده این فرقه است. نشر احسان تهران، مدرسه دینی خیرآباد فنوج

نیک‌شهر، انتشارات و کتابفروشی‌های متعدد در استان کردستان و شخصیت‌های علمی در استان‌های سیستان و بلوچستان، خراسان، کردستان، هرمزگان، از مهم‌ترین عوامل ترویج اندیشه مودودی به شمار می‌روند. از مهم‌ترین چهره‌های این تفکر در استان مولوی، نذیراحمد سلامی مدرس دارالعلوم مکی زاهدان است. مولوی‌های دیوبندی، از مخالفان سرسخت جماعت اسلامی و جریان مودودی در استان هستند و هر کس که فعالیت مذهبی موازی با دیوبندی‌ها و مولوی‌ها انجام دهد، مودودی خوانده می‌شود.

اخوان المسلمین یکی از نیرومندترین جمعیت‌های سیاسی سده بیستم میلادی است که در سراوان نیز فعالیت‌هایی دارد. این نهضت را شیخ حسن بن احمد بن عبدالرحمن الناء، در سال ۱۹۲۸ میلادی در اسماعیلیه مصر تأسیس کرد. شکل‌گیری اخوان المسلمین نتیجه اوضاع سیاسی و اجتماعی مصر در نخستین سال‌های پس از جنگ جهانی اول بود که رواج بی‌دینی میان روشنفکران و تحصیل‌کردگان و به ویژه گسترش فکر علمانیت یا دنیامداری پس از پیروزی آتاتورک در ترکیه و لغو شدن خلافت، برانگیخته شدن احساسات ملی مصریان بر ضد انگلیسی‌ها و آرزومندی قاطبه مردم به اصلاح اوضاع داخلی مصر از آن جمله است (حلبی، ۱۳۹۰: ۱۱۸). در ایران اخوان المسلمین با عنوان «جماعت دعوت و اصلاح ایران» فعالیت می‌کند و در استان سیستان و بلوچستان، شاخه تشکیلاتی دارد. این جماعت از سال ۱۳۶۲ هجری شمسی، فعالیت خود را در سیستان و بلوچستان و سراوان با کارهای فرهنگی و بدون وابستگی آغاز کرده است.

آشنایی مولوی الله‌وردی و انور دھواری در ابتدا، با فعالیت‌های فرهنگی مذهبی برضد گرایش‌های کمونیستی انجام شد. انور دھواری با اندیشه‌های مودودی آشنا شده بود و مولوی الله‌وردی پس از تحصیل در دانشگاه مدینه، با تفکر جماعت اخوان المسلمین آشنا شد. در سال ۱۳۶۴ هجری شمسی، انور دھواری در کلاس‌های دوره قرآن که در مسجد مکی زاهدان برگزار می‌شد، با شخصی عراقی به نام تحسین یاسین آشنا شد و او را به فعالیت فرهنگی در سراوان دعوت کرد. تحسین عراقی‌الاصل و عضو اخوان المسلمین عراق بود. وی از افسران کردتبار ارتش عراق بود که در جبهه‌های جنگ تحمیلی به ایران تسلیم شد. تحسین و عضو دیگر اخوان به نام محمدمامین که او نیز عراقی و کردتبار بود، تا سال ۱۳۶۸ هجری شمسی، به سراوان رفت و آمد داشتند و فعالیت فرهنگی انجام می‌دادند. رهبر آنها در ایران بهاء‌الدین صلاح بود. هم‌زمان با این فعالیت‌ها، فردی به نام عبدالمنعم اریش تبعه کشور کویت که بلوچ تبار بود، در دانشگاه مدینه تعدادی از بلوچ‌های سراوان از جمله محمدصعود سپاهیان، انور سپاهی، عبدالقادر حسین زهی و... را با تفکرات و تشکیلات اخوان المسلمین آشنا کرد. عبدالمنعم عضو اخوان کویت بود و بدون اجازه اخوان جهانی، به راه‌اندازی شاخه اخوان ایرانشهر اقدام کرده بود، زیرا بر اساس اجازه اخوان جهانی، فقط اخوان عراق اجازه داشتند که در ایران فعالیت کنند. عبدالمنعم تفکرات جهادی داشت و به افغانستان تردد می‌کرد. عبدالمنعم پس از اخراج از اخوان ایران، در افغانستان به فعالیت‌های جهادی پرداخت و قصد داشت در ایران فعالیت تروریستی انجام دهد. لذا با

تعدادی از اعضا و هواداران اخوان ایران در ارتباط بود. در سال ۱۳۷۳ هجری شمسی، با هدایت آنها در سراوان، زاهدان و مشهد چند انفجار انجام شد (باقی، ۱۳۷۸: ۱۸۶).

علاوه بر نهضت اخوان المسلمین که در سراوان فعالیت فرهنگی مذهبی انجام می‌دهند، سلفیان نیز در این منطقه نفوذ و فعالیت دارند. سلفیه عنوان عمومی افرادی از فرقه‌های مسلمانان متجدد به‌خصوص در مصر و هندوستان است که به پیروی از سلف صالح (پیشینیان نیکوکار) اکتفا می‌کنند و مسلمانان را از آنچه خرافات و بدعت متأخران می‌خوانند، تحذیر می‌کنند. این نهضت در مصر تحت تأثیر افکار سید جمال‌الدین اسدآبادی (۱۲۵۴-۱۳۱۵ق) و شاگردش محمد عبده (د. ۱۳۲۳ق) به وجود آمد و از فکر اتحاد اسلام نیز خالی نبود. اما داعی و مروج عمده آن شیخ محمد رشیدرضا (د. ۱۳۵۴ق) شاگرد محمد عبده بود که مخصوصاً در مجله المنار و در تفسیری از قرآن به همین نام، به ترویج این فکر اهتمام ورزید. طریقه سلفیه در مبارزه با صوفیه و معتقدان به زیارت مقابر، که آنها را قبورین می‌خوانند، با وهابیه شباهت و اشتراک عقیده دارند، ولی در باب برخی مسائل از جمله انسداد باب اجتهاد که مورد اعتقاد آن جماعت است، با آنها مخالف‌اند. سلفیه در عین آنکه می‌کوشند در همه امور، قرآن را با علوم جدید منطبق جلوه دهند، همه‌جا مسلمانان را به رجوع به توحید محض قرآنی و اجتناب از بدعت‌هایی دعوت می‌کنند که رفته‌رفته و در واقع پس از عهد سلف صالح، در میان عوام مسلمان پدید آمده است. سلفیه به اقوال و کتب ابن تیمیه و ابن قیم جوزیه از شاگردان امام حنبلی، اعتماد فراوان دارند و در حقیقت ابن تیمیه، ابن قیم جوزیه و شاه ولی‌الله دهلوی را باید از پیشروان این فرقه به شمار آورد (حلبی،

۱۳۹۰: ۷۳). تعدادی از تحصیل‌کردگان دانشگاه مدینه، در دهه ۱۳۷۰ هجری شمسی، سلفیه سرآوان را پایه‌گذاری کردند. از جمله علمای شاخص این جریان، عبدالغفور قندابی و شیخ علی دهواری و محمد عالم حکیمی را باید نام برد. در حال حاضر پنج مدرسه و مکتب دینی در شهرستان سرآوان به این جریان متعلق است (حیدری نسب، ۱۳۹۱: ۷۱).

نتیجه‌گیری

سرآوان یکی از شهرهای استان سیستان و بلوچستان واقع در جنوب شرقی ایران است که قدمت تاریخی دارد و مردمانی با قومیت‌ها و مذهب‌های گوناگون در آنجا زندگی می‌کنند. تفاوت در نژاد، قومیت و مذهب، نشان از فرهنگ‌های متفاوتی در این شهر دارد که در طول تاریخ با تعامل و مشارکت در کنار یکدیگر قرار گرفته و چهره‌ای متفاوت از دیگر مناطق به نمایش گذاشته‌اند. اندیشه دینی در مقاطعی از تاریخ صدسال گذشته، مجال یافت برای دریافت اندیشه‌های مطرح اسلامی از مراکز ترویج آن در دیگر بلاد اسلامی، ظرفیت‌های لازم را اخذ و آنها را با ابتکار عمل در شهرستان سرآوان بومی کند. یکی از شیوه‌های نهادینه‌کردن اندیشه دینی، ایجاد نهادهای آموزشی برای تحکیم پایه‌های تفکرات مذهبی بوده است. تحولات سیاسی صدسال اخیر، وضعیت اقتصادی و اجتماعی مساعدی برای گسترش و تقویت نهادهای آموزش دینی فراهم آورد. به همین منظور، مراکزی تأسیس شده و توسعه یافته است که از جمله این مراکز، مساجد و مکاتب و حوزه‌های علمیه را باید نام برد. از دستاوردهای مراکز آموزش دینی، تربیت نیروی فعال مذهبی برای ساماندهی افکار دینی و ایجاد نظم اجتماعی است. به‌طوری‌که

در طی مدت آموزش، به‌عنوان جامعه‌ای خودکفا در خصوص آموزش‌های دینی و نیازمندی‌های اجتماعی و فعالیت‌های فرهنگی، عمل و ظرفیت لازم را برای ایجاد تنوع مسائل فکری و مذهبی جدید فراهم آورده است. با پرورش نیروی متخصص دینی، این فعالیت‌ها از مرزهای سراوان فراتر رفته و جامعه سراوان را در داخل و خارج از کشور، به‌عنوان پیش‌قراول علوم دینی مطرح کرده است. از ویژگی‌های جامعه فعلی سراوان که در رشد مدارس دینی مؤثر بوده، همراهی مردم با احساس وظیفه علما برای حفظ و اشاعه فرهنگ دینی است.

منابع و مطالعات

- افشار سیستانی، ایرج (۱۳۷۱)، *بلوچستان و تمدن دیرینه آن*، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- البلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۶۴)، *فتوح البلدان*، ترجمه آذرتاش آذرنوش، تصحیح محمد فروزان، تهران: سروش.
- باقی، عمادالدین (۱۳۷۸)، *تراژدی دموکراسی در ایران*، تهران: نشر نی.
- برقی، محمد (۱۳۳۶)، *سازمان سیاسی حکومت محلی بنت*، تهران: مازیار.
- بنیاد ایران‌شناسی (شعبه سیستان و بلوچستان) (۱۳۹۰)، *شماری از مقبره‌های استان سیستان و بلوچستان*، تهران: بنیاد ایران‌شناسی.
- پاتینجر، هنری (۱۳۴۸)، *مسافرت سند و بلوچستان*، ترجمه شاهپور گودرزی، بی‌جا: دهخدا.

؟ (۱۳۶۵)، *حدود/عالم*، تهران: دانشگاه تهران.

حسین‌بر، ایوب (تابستان ۱۹۹۱)، «زمینه‌های عمومی مذهب و ذکرِیسم به مثابه صوفیگری

عامیانه در بلوچستان»، شوهاز: انجمن تحقیقی و فرهنگی بلوچ، شماره ۲ و ۳،

حلبی، علی اصغر (۱۳۹۰)، *تاریخ نهضت‌های دینی سیاسی معاصر*، تهران: زوار.

حیدری‌نسب، محمدباقر (۱۳۹۱)، *اندیشه‌های سلفی‌گری در استان سیستان و بلوچستان*، قم:

آشیانه مهر.

خامنه‌ای، سید علی (۱۳۴۷)، *مسلمانان در نهضت آزادی هند*، تهران: مؤسسه انتشارات آسیا.

جانب‌الهی، محمدسعید (۱۳۶۷)، «فنون کوچ نشینان بلوچ در سازگاری با محیط زیست نمونه

عشایر سراوان»، *فصلنامه تحقیقات جغرافیایی*، شماره پیاپی ۹.

جمعی از نویسندگان (۱۳۸۷)، *آشنایی با فرق تسنن*، تهران: گیتاشناسی.

جهنی، مانع‌بن‌حماد (۱۳۸۰)، *شناخت ادیان و مذاهب*، ترجمه محمدطاهر عطایی، کویته

پاکستان: مرکز مطبوعات افغانی.

دهواری، محمدصدیق (۱۳۸۷)، *سراوان شکوه گذشته*، بی‌جا: کوله پشتی.

دینوری، احمدبن‌داود (۱۳۷۱)، *اخبار الطوال*، مترجم محمود مهدوی دامغانی، تهران: نشر نی.

زندمقدم، محمود (۱۳۷۸)، *حکایت بلوچ*، جلد چهارم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

زندمقدم، محمود (۱۳۸۸)، *حکایت بلوچ*، جلد پنجم، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.

سایکس، سرپرسی (۱۳۶۳)، *سفرنامه یا ده هزار میل در ایران*، ترجمه حسن سعادت نوری، بی‌جا.

- سپاهی، عبدالودود (دی ۱۳۸۳)، «تاریخ سراوان در یک نگاه»، روزنامه زاهدان، شماره ۵۱۸.
- سرور لاهوری، غلام (۱۳۸۳)، *خرینه/الصفیاء*، به اهتمام بهداد اربابی، تهران: منشور امید.
- سیاسر، قاسم و محمدتقی رخشانی (۱۳۸۹)، *تاریخچه آموزش و پرورش سیستان و بلوچستان*، زاهدان: تفتان.
- سیدزاده، سید محمد رئوف (۱۳۸۲)، *دیوان رئوف*، بی‌جا، بی‌نا.
- عزیز احمد (۱۳۶۶)، *کتاب تاریخ تفکر اسلامی در هند*، ترجمه تقی لطفی و محمدجعفر یاحقی، تهران: کیهان.
- گیلانی، مناظر احسن (۱۳۸۳)، *سیری در زندگی حضرت مولانا محمد قاسم نانوتوی*، ترجمه و اقتباس صلاح‌الدین شهنوازی، زاهدان: صدیقی.
- گرهلم، توماس و جورج لیتمن (۱۳۷۸)، *حضور نوین اسلام در اروپای غربی*، ترجمه محمد قالیباف خراسانی، تهران: مرکز مطالعات فرهنگی بین‌المللی.
- طبری، محمدبن جریر (۱۳۶۲)، *تاریخ الرسل و الملوک*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- طیب، محمد (۱۳۹۱)، *علمای دیوبند*، ترجمه نجم‌الدین محمد درکانی، بی‌جا: نگین کویر.
- مجاهد، نورالدین (۱۹۹۸م)، *المذاهب و التيارات*، عربستان: بی‌نا.
- مسکوب، شاهرخ (۱۳۶۸)، *ملیت و زبان*، پاریس: چاپخانه آبنوس.
- مقدسی، ابو عبدالله محمدبن احمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم*، ترجمه علینقی منزوی، بی‌جا: شرکت مؤلفان و مترجمان.

؟ (بی تا)، نزهه الخواطر، دانشگاه علیگر، ہند: بی تا.

ندوی، ابوالحسن علی (۱۹۹۳)، حضرت محمد الیاس اور ان کی دینی دعوت، رائیونڈ: ادارہ

اشاعت دینیات.

نیکلسون، ر. ا. (۱۳۵۷)، پیدائش و سیر تصوف، ترجمہ محمد معین، تہران: طوس.

ہاشمی، عنایت اللہ (بی تا)، عنایت نامہ، بی جا: کتابفروشی حافظ سراوان.